

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

КОЛИ І ДЕ ВИНИКЛА РУСЬ: ПРОБЛЕМИ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У сучасній історіографії знову стала актуальною історія формування української державності, що значною мірою зумовлено політичними чинниками. З розпадом СРСР і утворенням незалежних держав, зокрема української і російської, перед українцями і росіянами постала проблема етнічнополітичної самоідентифікації, а перед їхніми національними історіографіями — створення концепцій національних історій. Історія СРСР була, властиво, радянською версією історії Російської імперії, що тільки фрагментарно включала історію інших народів, які входили до Союзу. Розпад СРСР дав українцям змогу реконструювати власну національну історію, не спотворену імперськими міфами. Для росіян він означав втрату не лише території колишніх республік, а й права на їхню історію. Територіальні втрати держави вони сприйняли (і сприймають) болісно, оскільки географічне мислення є частиною національного менталітету, що особливо характерно для імперських націй. Не змогли вони відмовитись і від імперських історичних міфів, що століттями продукувала спочатку російська, а пізніше радянська історіографія, заперечуючи самотуттє існування українського народу і його державності, розглядаючи їх як невід'ємну частину історії Росії. У російській історіографії 1990-х років одиноко прозвучав голос Б. Земцова, який закликав визнати, що з розпадом СРСР росіяни втратили право на історію Київської Русі, державна спадщина якої належить українцям¹. Загалом же російські історики звернулися до історіографічної спадщини XVIII—XIX ст., зокрема до історичної схеми М. Карамзіна і М. Погді-

на, у якій джерела російської національної і державної традиції ведуться з часів Київської Русі, що розглядається як перший етап історії Російської імперії². Цю схему свого часу розкритикував М. Грушевський, який наголошував, що вона не лише позбавляла українців власної історії, а й не давала росіянам розуміння справжніх джерел їхньої етнічної і державної історії³.

Дискусії навколо проблеми політичної спадщини Русі і, відповідно, джерел української і російської державності активізувалися у 2012 р., під час підготовки до святкування 1150-річчя російської державності, відлік якої російські історики починають з 862 р. із літописної легенди про прикликання варягів⁴. Російські археологи Ладозької експедиції написали чимало праць для того, щоб довести, що Русь виникла на півночі Східної Європи, тобто на території сучасної Росії, і що її першим центром була Ладога⁵. Версія Ладозького каганату мала замінити попередню версію початкової Новгородської Русі, наукову неспроможність якої довели самі російські археологи*. Треба відзначити, що версію Ладозького каганату критично сприймають багато російських істориків⁶. У тому числі її не підтримує провідний російський археолог-славист Валентин Седов, який є прихильником дніпроцентричної версії утворення Русі⁷. Ладозьку версію початкової Русі розкритикував академік Петро Толочко, аргументовано довівши, що виявлені археологічні докази існування у Ладозі норманської факторії у VIII—IX ст. не дають жодних підстав вважати її столицею Русі або Руського каганату⁸.

¹ Земцов Б. „Откуда есть пошла... российская цивилизация“ // *Общественные науки и современность*.— М., 1994.— № 4.— С. 52.

² Щодра О. М. Нова-стара схема російської історії: висвітлення початкової історії Росії в сучасних російських підручниках для вищих навчальних закладів // *Вісник Львівського університету. Серія історична*.— Львів, 2002.— Вип. 37.— Ч. 2.— С. 227—230.

³ Грушевський М. С. Звичайна схема „русской“ історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Пам'ятки України (К)*.— 1991.— № 3.— С. 4—7.

⁴ Докладніше див.: Щодра О. М. 862 рік в історії Східної Європи: історичний і політичний контексти 1150-річного ювілею російської державності // *Педагогічна думка (Ж)*.— 2012.— № 2.— С. 31—38.

⁵ Див.: Мачинський Д. А. Волховская Русь (VIII—IX вв.) // *Современность и археология. Международные чтения, посвященные 25-летию Староладожской археологической экспедиции*.— СПб., 1997.— С. 71—75; Мачинський Д. А. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси // *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и центры. Шестые чтения памяти Анны Мачинской*.— СПб., 2002.— С. 5—35; Кирпичников А. Н., Сарабьянов В. Д. Старая Ладога — древняя столица Руси. 3-е изд.— СПб., 2010.

Археологічні дослідження в Новгороді показали, що у IX—X ст. міста ще не існувало, а отже, і столицею так званої Північної Русі, існування якої доводили російські і радянські історики, він не міг бути.

⁶ Див.: Селин А. А. Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*.— 2012.— Январь—июнь.— № 1 (11).— С. 117—126.

⁷ Див.: Седов В. В. Русский каганат IX века // *Вопросы истории*.— 1998.— № 4.— С. 3—15.

⁸ Толочко П. П. Русь изначальная // *Археология*.— 2003.— № 1.— С. 100—103; його ж. В поисках загадочного каганата // *Київ і Русь*.— К., 2008.— С. 29—39; його ж. Ладога и ее округа в первые века русской истории // *Там само*.— С. 40—46; його ж. Где находилась изначальная Русь? Доклад на международной научной конференции „Христианизация Руси во времена князя Аскольда: 1150 лет“ // *Христианізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Аскольда: 1150 років*. Матеріали Міжнародної наукової конференції.— Чернівці; Луцьк, 2012.— С. 4—17.

Таким чином, актуалізована в Росії політичними чинниками проблема утворення Русі, зокрема встановлення часу виникнення Руської держави та географічна локалізація її територіального ядра і політичного центру, потребує наукового аналізу і більш активної наукової позиції українських істориків, відмови від анахронізмів радянської концепції історії Русі, а саме: вважати 882 рік, коли Олег нібито прийшов з Новгороду (?) і, взявши Київ, об'єднав Північну(?) і Південну Русь, початком Русі; називати Русь Давньоруською державою, оскільки цей термін є засобом маніпуляцій у сучасній російській історіографії, яка намагається таким чином довести неіснуючу тяглість історії Росії, починаючи з київських часів⁹. Треба нарешті визнати, що Русь була державою імперського типу. Карл Маркс називав її імперією Рюриковичів¹⁰, Михайло Грушевський порівнював Русь з Римською імперією¹¹. Поділяв думку про Русь як імперію, хоч і не вживав цей термін, основоположник радянської концепції історії Київської Русі академік Б. Греков. Він порівнював її з державою Меровінгів і Каролінгів¹². На імперський характер Русі вказував також Б. Рибаків¹³. У 1990-х роках в Україні погляд на Русь як державу імперського типу розвивали Л. Залізняк¹⁴ і Сергій Федака¹⁵. Вперше характеризували Русь як імперію, у якій не було такої спільноти, як давньоруська народність, автори шкільних підручників з історії України, що з'явилися у 1990-х роках¹⁶. Пізніше, у 2000-х роках, із шкільних підручників зникло визначення Русі як імперії, а у програмі ЗНО за 2013 р. знову згадувався той самий міфічний 882 рік як дата заснування Руської держави¹⁷.

Повертаючись до питання утворення Русі, наголосимо, що вітчизняні літописи, зокрема „Повість временних літ“, не містять чіткої відповіді на питання, коли виникла Русь. Їх авторів (а фактично редакторів) відділяло від описуваних подій початкової історії Русі (IX ст.) понад 300 років. Вони мали дуже приблизне уявлення про хронологію і події цього століття, а якщо врахувати, що з політичних міркувань літопис зазнавав низки редагувань уже під час його написання у XII ст., а, ймовірно, і в XIV—XV ст., коли були створені найдавніші літо-

писні списки, що дійшли до нас, то слід визнати, що достовірність літописних повідомлень про події IX ст., зокрема про прикликання варягів, про похід Олега з Новгороду на Київ, викликає сумніви. Літописець пов'язує появу Руської землі (держави) із походом руської дружини на чолі з князями Аскольдом і Діром на Царгород (Константинополь) у 6360 (852) році¹⁸. Як встановив дослідник Леонід Махновець, літописець перевів дату від створення світу за олександрійським літочисленням у 852 р.¹⁹ З інших джерел, зокрема з Брюссельської хроніки, відомо, що цей похід відбувся 18—25 червня 860 р.²⁰ Деякі сучасні дослідники, вслід за літописцем, вважають, що цим походом Русь вперше заявила про себе на міжнародній арені²¹. М. Грушевський ще наприкінці XIX ст. спростував такий погляд на початки Русі. У „Вступному викладі з Давньої історії Русі, виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.“ він вказував, що для з'ясування питання початків Русі треба залучати не лише вітчизняні, а й зарубіжні джерела²². У них, зокрема у візантійських, арабських і західноєвропейських творах, є більш ранні свідчення про морські походи і зовнішньополітичну діяльність Руської держави. Так, візантійські писемні джерела вперше фіксують політичне об'єднання Русь уже наприкінці VIII — у першій половині IX ст. у зв'язку з її військовими, дипломатичними і торговельними контактами з імперією. У добу раннього Середньовіччя візантійські факторії, розташовані на узбережжі Чорного моря, зокрема Сурож, Херсонес, Амастріда, були важливими осередками міжнародної торгівлі, центр якої тоді розміщувався у Константинополі, а тому руси проявляли до них посилені інтереси. Так, у „Житті Стефана Сурожського“, яке, на думку дослідників, було написане наприкінці VIII ст.²³, згадується похід русів на чолі з вождем Бравліном на візантійську факторію Сурож (сучасний Судак). Автор життя писав про те, що велика руська рать „воювала тоді від Корсуна до Корчева (слов'янська назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях“²⁴, що стривожило обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу не лише проти арабів, а й проти Русі. За припущенням Б. Рибаків-

⁹ Див. докладніше: Щодра О. М. Київська Русь: невиконане завдання сучасного покоління українських істориків // Русь-Україна. Навчальний посібник „Художня культура України“. Вип. 4.— Львів, 2012.— С. 16—21.

¹⁰ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов. Критика политической экономии. Ч. I // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е.— М., 1968.— Т. 46.— Ч. 1.— С. 204.

¹¹ Грушевський М. С. Звичайна схема „русской“ історії.— С. 4.

¹² Греков Б. Киевская Русь.— М., 1953.— С. 31.

¹³ Рибаків Б. А. Первые века русской истории.— М., 1964.— С. 147—150.

¹⁴ Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України.— К., 1994.— С. 136—137.

¹⁵ Федака С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття).— Ужгород, 2000.

¹⁶ Сергієнко Г. Я., Смолій В. А. Історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.— К., 1993; Лях Р. Д., Темірова Н. Р. Історія України з найдавніших часів до середини XIV ст.— К., 1995.

¹⁷ Див. докладніше: Щодра О. М. Історія традиційного суспільства у програмі зовнішнього незалежного тестування та у шкільних підручниках з історії України // Педагогічна думка.— 2013.— № 1.— С. 19—21.

¹⁸ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— С. 17.

¹⁹ Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець.— К., 1990.— С. 11.

²⁰ Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и перове крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источниковедения.— М., 2003.— С. 155.

²¹ Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX—XI веков.— Смоленск, 1995.— С. 50.

²² Грушевський М. С. Твори: У 50 т.— Львів, 2002.— Т. 1.

²³ Иванов С. А. Житие Стефана Сурожского и Хазары // Хазары. Второй Международный коллоквиум.— М., 2000; його ж. Древнеармянское Житие Стефана Сурожского и хазары // Хазары — евреи и славяне.— Иерусалим; М., 2005.— Т. 16.— С. 310.

²⁴ Житие Стефана Сурожского. Тексты и переводы // Могарычев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени.— Симферополь, 2009.— С. 11—76.

ва, причиною походу стала блокада греками гирла Дніпра і частини узбережжя Чорного моря, звідки торговельні каравани руських купців здійснювали каботажне (прибережне) плавання до Керченської протоки і Царгорода²⁵. На думку історика дипломатії Київської Русі А. Сахарова, внаслідок походу русичів на Суро́ж був укладений один із перших русько-візантійських договорів, оскільки, за свідченням автора „Життя“, русичі повернули нагробоване і полонених, вивели рать із міста, нічого не взявши зі собою, що могло означати, що їм вдалося укласти вигідний договір із місцевим візантійським правителем²⁶. Окрім того, щоб скріпити досягнуті домовленості, архиепископ Філарет, який, імовірно, також був учасником переговорів з руським вождем, згідно з візантійською політичною традицією, охрестив Бравліна.

Свідчення про активну участь руських купців у торгівлі з арабськими країнами і про русько-візантійські зв'язки у першій половині IX ст. є також у ранньому східному джерелі, а саме у праці Ібн Хордадбе́ха „Книга шляхів і країн“, написаній не пізніше 840 р.²⁷ Арабський автор розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі: „Якщо говорити про купців ар-Рус — це один із різновидів слов'ян. Вони плавають морем Джурджан (Каспійським) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдада на верблюдах. Перекладачі в них — слов'яни, слуги — євнухи. Вони стверджують, що є християнами²⁸“. Далі він зазначав, що руси доставляли хутра у Візантію і платили за це десятину імператорові та в арабські країни через Хазарі, за що сплачували десятину хазарському володарю. Отже, уже в першій половині IX ст. руські купці були добре знані в арабському світі і разом із хозарами і греками відігравали важливу роль у торгівлі між арабським Сходом та європейським Заходом.

Ще одним переконливим доказом існування Руської держави в першій половині IX ст. є свідчення франкської (Бертинської) хроніки, автор якої єпископ Пруденцій повідомляв, що після відвідин посольством русів Візантії (у 838 р.)^{*}, метою якого могло бути укладення з імперією вигідної торговельної угоди, наступного, 839, року руські послі прибули в Інгельгейм до короля франків Людовіка Благочестивого²⁹. Автор хроніки вказує, що через небезпеку з боку кочових племен посольство не могло повернутися на батьківщину традиційним шляхом (через Чорне море.— *Авт.*) і було змушене добиратися в обхід через франкське королівство. Таку загрозу для руського посольства в Північному Причорномор'ї у той час могли становити угри, які саме у 839 р., з дозволу хо-

зарського кагана, зайняли території в Дніпро-Дністровському межиріччї й утворили тут державне об'єднання Ателькюзу.

На прохання імператора Теофіла послів від народу рос прийняв король франків Людовик Благочестивий. Оскільки на запитання короля: „Ким вони є?“, послі назвалися шведами, прихильники норманської теорії використовують цю інформацію як доказ заснування Русі норманами. Однак франкський король добре знав скандинавів і, зокрема шведів, до яких у 829 р. направив християнську місію єпископа Ангарія, але про шведську Русь нічого не чув, що і викликало у нього певні підозри (король запідозрив послів у шпигунстві). Найбільш переконливе пояснення цього епізоду дав М. Грушевський, на думку якого, шведи були найманцями на службі руського кагана³⁰.

Прийом руських послів візантійським імператором, а згодом, на його прохання і в супроводі візантійських високопосадовців, королем франків є переконливим доказом не лише існування у той час Руської держави, а й її військово-політичної могутності, адже Візантія підтримувала дипломатичні відносини тільки з тими державами, у військово-політичному або торговельному союзі з якими була зацікавлена. Тобто на час посольства руський правитель (каган) уже мав достатній військовий потенціал і матеріальні ресурси, щоб спробувати домовитися з наймогутнішою у той час імперією. Руська держава прагнула розвивати торгівлю з самою Візантією, без посередництва хозар, угрів і візантійських колоній у Криму. Вона спробувала скористатися політичною ситуацією у Чорноморському регіоні, а саме зрослою загрозою візантійським інтересам з боку арабів, щоб домогтися торговельних уступок від імперії³¹. Поява руського посольства у Константинополі, а пізніше у королівстві франків, на думку дослідників, знаменувала новий етап у розвитку руської державності³².

Те, що Русь у той час була незалежною і сильною державою, підтверджує ще одне західноєвропейське джерело IX ст.— „Баварський географ“. За його свідченнями, руси були головним незалежним народом на землях між хазарами й уграми³³. Баварський географ також дає чітку географічну локалізацію Русі середини IX ст. у Центральній-Східній Європі. На думку німецького дослідника Й. Херрмана, інформацію про її розташування він міг отримати після руського посольства 839 р. до короля франків, який докладно розпитав послів про їхню країну. Автор „Баварського географа“ називає русів „Forsderen liudi або Fresiti“, тобто керівними першими людьми — першим головним народом³⁴.

²⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. Изд. 2-е, дополн.— М., 1993.— С. 289.

²⁶ Сахаров А. Дипломатия Древней Руси. IX — первая половина X века.— М., 1980.— С. 28—29.

²⁷ Цветков С. В. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси.— СПб., 2010.— С. 37.

²⁸ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб., комментарии, исследование Н. Велихановой.— Баку, 1986.— С. 39.

^{*} Дослідники одноставно датують посольство русів до Візантії 838 роком, оскільки посольство прибуло в Інгельгейм у травні 839 р., а умови для навігації у Чорному морі у той час були найбільш сприятливі у липні—серпні, коли і здійснювалися всі походи і посольства русів. Отже, щоб приїхати в Інгельгейм у серпні 839 р., руське посольство мало прибути до Візантії влітку 838 р.

²⁹ Бертинские Анналы (середина IX в.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. IV. Западноевропейские источники / Сост., перевод и коммент. А. В. Назаренко.— М., 2010.— С. 18—19.

³⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 1.— С. 397—399.

³¹ Цветков С. В. Поход русов...— С. 34.

³² Сахаров А. Дипломатия древней Руси...— С. 43, 46.

³³ Баварский географ (Описание городов и областей к северу от Дуная) // Древняя Русь...— С. 29.

³⁴ Херрман И. Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах „Баварского географа“ (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 167.

Головної мети — укладення вигідної торговельної угоди з Візантією — руське посольство у 838 р., ймовірно, не досягло, хоч певні домовленості між Руссю і Візантією все ж могли бути, про що свідчила поява русів (скіфів) на службі в імператора: відомо, що саме вони охороняли Михайла III під час походу Аскольда на Візантію у 860 р.³⁵ Можливо, саме від них руський князь отримав інформацію про брак у візантійській столиці війська й імператора, чим і скористався, взявши в облогу Константинополь.

У 830-х роках Русь як серйозну загрозу почала сприймати також одна із наймогутніших у той час держав Східної Європи Хозарський каганат. Так, правитель Хозарії, не маючи змоги стримувати військовий натиск Руси, звернувся до візантійського імператора Теофіла з проханням про допомогу у будівництві укріплень. Обидві держави перед лицем нової спільної загрози укріпили свій військово-політичний союз. Імператор направив у Хозарію експедицію на чолі із братом імператриці Петроною Каматіром³⁶. Вона збудувала на лівому березі Дону фортецю Саркел, а хозарський правитель передав Візантії частину своїх кримських володінь із Херсонесом. На думку В. Седова, спорудження Саркела було лише ширмою, яка прикривала головне завдання місії Петра — будівництво цілої системи могутніх, як на той час, фортець на північно-західних кордонах каганату³⁷. Передання Візантії як оплати за проведені фортифікаційні роботи стратегічно важливих, з погляду міжнародної торгівлі, територій в Криму свідчить про те, яким важливим для Хозарії було зміцнення її північно-західних рубежів, що межували з Руссю.

Будівництво візантійськими майстрами фортець на кордонах Хозарії і невдача посольства 838 р., ймовірно, спричинили продовження військового тиску Руської держави на імперію і новий похід проти неї. Так, уже невдовзі після посольства 838—839 рр., близько 840 р., Русь організувала морський похід, спрямований на столицю візантійської малоазійської провінції Пафлагонії Амастриду. Саме з Пафлагонії походили візантійські майстри-будівельники, а її столиця у той час була великим торговельним центром, захоплення якого завдало б імперії значної шкоди. Цей похід описав патріарх Ігнатій у „Житті Георгія Амастридського”³⁸. Автор „Життя” описує русів як добре відомий, принаймні у Причорноморському регіоні, народ. Про це ж свідчить і „Життя” патріарха Ігнатія, у якому мовиться, що в Амастриду „прибувають, як на спільний ринок, скіфи, які ті, що заселяють північні береги Євксина, так і ті, що живуть південніше Хазарії — руси. Вони привозять сюди свої і забирають амастридські товари”³⁹. Отже, руси активно торгували в Амастриді. Вони („ті, що живуть південніше Хозарії”), ймо-

вірно, також мали свої факторії на Кримському півострові. Присутність русів у Херсонесі в першій половині IX ст. зафіксував візантійський місіонер Кирило. Про те, що Руський каганат у середині IX ст. був могутньою державою, свідчить також арабський автор ал-Якубі. Він писав, що під час наступу арабів на Закавказзя його мешканці звернулися по військову допомогу до трьох відомих на той час володарів: візантійського імператора, хазарського кагана і правителя слов'ян⁴⁰. Останнім міг бути тільки правитель Руси.

Таким чином, ще до походу київського князя Аскольда проти Візантії 860 р. у Центрально-Східній Європі існувала Руська держава, яка відіграла активну роль у міжнародній торгівлі, здійснювала морські походи у Каспійському і Чорному морях, організовувала посольства. У першій половині IX ст. русів уже знали в арабських країнах, у Хозарії, в причорноморських провінціях Візантійської імперії і в її столиці Константинополі, де у 838 р. руське посольство приймав імператор Теофіл. У першій половині IX ст., після посольства до короля франків Людовика Благочестивого, Русь стала відома також західноєвропейським хроністам. Як вказував М. Грушевський, свідчення джерел про військово-політичну активність і могутність Руської держави в першій половині IX ст. дають підстави зробити висновок, що вона утворилася й існувала вже у VIII ст.⁴¹ Джерела ж Руської державности та українського державотворення дослідники виводять ще з античних часів⁴².

В історіографії фігурує кілька версій розташування Руси під час перших походів проти Візантії. Одна з них виникла у XIX ст. і має своїх послідовників у сучасній історіографії⁴³, локалізує Русь у Північному Причорномор'ї. Однак тоді не зрозуміло, проти кого візантійські майстри будували укріплення на північно-західних рубежах Хозарії в першій чверті IX ст. На безпідставність версії про Причорноморську Русь вказують й інші факти: 839 р. у Північно-Західному Причорномор'ї з'явилися вояцькі племена угрів, які заснували тут свою державу — Ателькюзу, а Північно-Східне Причорномор'я тоді ж контролював Хозарський каганат. Тобто на час посольства 838—839 рр. і походу на Амастриду Причорноморської Руси вже не могло бути, навіть якщо вона існувала тут раніше. Цікава версія російського історика В. Фоміна, яка базується на аналізі східних джерел, про можливість існування Приазовсько-Причорноморської Руси в часи античності у VI ст.⁴⁴

Не отримала переконливих аргументів гіпотеза В. Седова про розташування Руського каганату на Волзі, яку він згодом переглянув. Згідно з його новою версією, підкріпленою археологічними дослідженнями 1990-х років, Руський каганат розташовувався у Дніпровсько-Донському регіоні і його відповідає Волинцівська археологічна куль-

³⁵ Цветков С. В. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси.— С. 35.

³⁶ Там само.— С. 42—43.

³⁷ Седов В. Древнерусская народность: Историко-археологические исследования.— М., 1999.— С. 70.

³⁸ Житие Георгия Амастридского // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. II. Византийские источники / Сост. С. М. Бибииков.— М., 2010.— С. 129—130.

³⁹ Цит. за: Цветков С. В. Поход русов...— С. 48.

⁴⁰ Там само.— С. 74—75.

⁴¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1991.— Т. I.— С. 395.

⁴² Там само.— С. 367—370; Толочко П. П. Традиції державно-політичного розвитку в Україні // Толочко П. П. Від Русі до України.— К., 1997.— С. 35—36.

⁴³ Трубаčov О. Н. В поисках единства.— М., 1997.— С. 190—191.

⁴⁴ Див.: Фомин В. В. Начальная история Руси.— М., 2008.— С. 157.

тура. Дослідник так окреслює його межі: „На заході землі каганату майже повністю охоплювали басейн р. Десни і невелику частину Правобережжя Дніпра (район Києва і Канева). Південні межі [...] проходили по верхніх течіях Сули, Псла і Ворскли, на південному сході кордон проходив по річках Сіверський Донець і Тиха Сосна. На сході — в районі Воронежської губернії і по верхній течії Дону, на півночі — по верхній і правобережній (район Рязані) течії р. Оки⁴⁵.”

Носіїв Волинцівської культури В. Седов пов'язує з племенем русь, тобто він погоджується з версією, яку свого часу обґрунтував М. Грушевський, а згодом підтримав і розвинув Б. Рибаків, що початково руссю називалося одне з домінуючих слов'янських племен. На таку ж думку наводить інформація Баварського географа про русів як головний або провідний народ. В. Седов вважає, що адміністративним центром Руського каганату міг бути тільки Київ. Розвиваючи версію В. Седова, С. Цветков уточнює, що при обмеженні території Руси ареалом однієї Волинцівської культури не беруть до уваги дані арабських джерел про те, що інші слов'янські племена залежали від русів і платили їм данину. Він вважає, що територія каганату охоплювала також землі залежних слов'янських племен, які розселилися на захід і схід від окресленої території каганату⁴⁶.

У сучасній російській історіографії існує доволі екзотична гіпотеза про Руський каганат на Південному узбережжі Білого моря у загадковій країні Б'ярмії (Б'ярмаланд), як її називають давньоскандинавські саги⁴⁷. Однак вони не дають жодних географічних координат цієї країни, окрім того, що вона розташовувалася десь на березі Білого моря, поблизу Фінмарки, найпівнічнішої місцевості Норвегії. Відомо також, що її мешканці були мисливцями-звіробоями, що вони торгували хутром і завдяки цьому нагромадили скарби арабських монет. У IX ст. давні скандинави почали організовувати грабницькі походи в Б'ярмію. Одним із перших подорож у невідому країну здійснив норвежець Оттар, розповідь якого записав придворний писець англійського короля Альфреда Великого⁴⁸. Свідчення скандинавських джерел XIII—XV ст. про скарби срібла в Б'ярмії, як і знахідки срібних монет VIII—IX ст. на Готланді і в Бірці, не можуть бути переконливим доказом того, що б'ярміїці були русами, як і свідченням їхніх прямих торговельних контактів з арабськими купцями у VIII—IX ст. Щоб потрапити волзьким шляхом у Чорне море, б'ярміїці, по-перше, мали мати великий флот, про який джерела нічого не повідомляють, а по-друге, їхня флотилія (якщо б така була) мала б пройти через землі Волзької Болгарії та Хазарії, які контролювали Волзький торговельний шлях. Хозарія тоді була наймогутнішою державою у регіоні Східної Європи, головним

союзником і торговельним партнером Візантії і заледве чи пропустила би флотилію б'ярміїців через свої володіння у Поволжі. Ще більш фантастичною видається версія про можливість такого походу з Верхньої Волги до Онезького і Ладозького озер і далі Дніпровським шляхом на південь. У той час — наприкінці VIII — на початку IX ст. — таких далеких походів вглиб континенту не здійснювали навіть мореплавці нормани, які тільки в середині VIII ст. почали будувати великі морські судна — дракари. Дніпровський торговельний шлях (Шлях із варяг у греки), як його описував у середині X ст. Константин Багрянородний, навіть у той час був дуже виснажливим і важким⁴⁹. У Києві торговельна експедиція змінювала судна. За підрахунками Я. Боровського, щоб добратися зі столиці Русі до Константинополя, треба було плити не менше місяця (за дослідженнями Н. Вороніна, — 45 днів) за сприятливих умов⁵⁰. Пробратися ж через ріки і озера північних районів Східної Європи, які поросли лісом і були вкриті болотами, без належної системи комунікацій, зокрема волоків, у VIII—IX ст. було просто неможливо⁵¹.

Нема жодних аргументів для ототожнення Б'ярмаланду з Руським каганатом, а б'ярміїців — з русами (чи слов'янами, чи норманами). Мешканці цього невідомого північного краю, наймовірніше, були фінськими мисливцями, які не могли наприкінці VIII ст. здійснювати далекі походи у Чорне море, а у 838 р. організувати посольство у Візантію. Волзький торговельний шлях, що діяв у VIII—IX ст., починався, найвірогідніше, у Булгарі в Середній Волзі, куди північні мисливці привозили хутро й отримували за нього арабське срібло⁵². Північніше Булгара арабські купці не потрапляли і тому погано уявляли собі географію північних земель Східної Європи, зрештою, між ними і північними звіробоями могли бути і торговельні посередники в особі місцевих купців-булгар.

Ще одна доволі популярна в російській історіографії гіпотеза локалізує Руський каганат з центром у Ладозі у басейні р. Волхов. Після того як археологічні дослідження довели, що до кінця X ст. Новгород не існувало⁵³, а отже, всі літописні легенди, в яких він згадується, як свого часу приписав О. Шахматов, є пізнішою вставкою в первісний літописний текст⁵⁴, російські археологи почали шукати столицю північної Русі в Ладозі. Тут справді існувало давнє городище, яке, згідно з археологічними джерелами, до кінця X ст. населяли давні скандинави. За легендою про прикликання варягів, саме в Ладозі 862 р. прибув запрошений місцевими племенами варязький ватажок Рюрик. З приводу літописної легенди й навколо особи Рюрика дискусія точиться уже понад два століття. У давньоскандинавських джерелах його взагалі не згадано. Сучасну реінкарнацію версії, висловленої у першій половині XIX ст. Ф. Крузе, про те,

⁴⁵ Седов В. В. Русский каганат IX века // Вопросы истории.— 1998.— № 4.— С. 3—15; Седов В. В. Славяне. Историко-археологическое исследование.— М., 2003.— С. 255—295.

⁴⁶ Цветков С. В. Поход русов...— С. 76.

⁴⁷ Леонтьев А. И., Леонтьева М. В. Походы норманнов на Русь.— М., 2009.

⁴⁸ Мельникова Е. А. „Орозий“ короля Альфреда Великого // Древняя Русь...— С. 13—15.

⁴⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— М., 1989.— С. 45—47.

⁵⁰ Боровский Я. С. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов на в VII в. на Царьград // Древности славян и руссов.— М., 1988.— С. 116.

⁵¹ Див.: Дубов И. В. Великий Волжский путь.— Л., 1989.

⁵² Стрингольм А. Походы викингов.— М., 2002.— С. 252.

⁵³ Носов Е. Н. Новгородское (Рюриково) городище.— Л., 1990.

⁵⁴ Шахматов А. Повесть временных лет.— СПб., 1916.— Т. I.

що літописним Рюриком був Рорик Ютландський, не підтримали провідні російські скандинавісти О. Мельникова та Т. Джаксон. Згідно з західно-європейськими джерелами, Рорик Ютландський діяв у Фрисландії на Рейні, а не у Північно-Східній Європі, де він нібито заснував північну Русь. Те, що Рорик Ютландський був сучасником Рюрика літописного, не може бути переконливим аргументом для їх ототожнення. Також не можна пояснити, чому норманський володар Ладоги, розташованої за тисячі кілометрів від тюркських країн, прибрав тюркський титул „каган”, який не використовувався ні у Скандинавії, ні у Північній і Західній Європі. Проте він був добре відомий у Середньодніпровському регіоні, розташованому поблизу північно-західних рубежів Хозарського каганату. Щоб наголосити на могутності київських князів і їхній рівності правителям Хозарії, сучасники титулували їх каганами (тюркським титулом, що прирівнювався до імператорського). Так, ще в XI ст. київського князя Володимира Великого і його сина Ярослава Володимировича митрополит Іларіон називав великими каганами⁵⁵.

Серед аргументів гіпотези про існування початкової Русі на Волхові заслуговує на увагу лише факт заснування в давній Ладозі однієї з торговельних факторій норманів. Очевидно, що епоха вікінгів була універсальним періодом в історії середньовічної Європи, на початковому етапі якої, до середини IX ст., давні скандинави і на сході, і на заході континенту виступали морськими піратами, які грабували прибережні поселення (переважно церкви і монастирі), а у випадку небезпеки швидко відступали в море, за що отримали назву морських кочівників. Лише згодом, у другій половині IX ст., вони почали засновувати постійні торговельні факторії, однією з яких і була Ладога. Гіпотеза Ладозького каганату не має переконливих доказів, щоб підважити найбільш аргументовану версію про початок формування Руської держави наприкінці VIII — в першій половині IX ст. у Середньому Подніпров'ї. Проаналізувавши аргументи прихильників початкової Ладозької Русі, П. Толочко дійшов висновку, що „неможливо собі уявити, як в умовах раннього середньовіччя можна було регулярно здійснювати військові експедиції із волховсько-ільменського регіону на Кавказ і у Візантію. І вже зовсім неймовірним видається той факт, що уявний Руський каганат у басейні Волхова, який не відрізнявся войовничістю стосовно своїх сусідів і, до речі, зовсім не помічений ними, наводив жах на народи і країни, віддалені від нього на кілька тисяч кілометрів”⁵⁶.

Стосовно походження етноніма і політоніма „Русь” у сучасній історіографії не висловлено нових оригінальних версій. Як стверджував

М. Грушевський, питання про походження назви „рус” є ахіллесовою п'ятою норманізму. На думку історика, аргумент норманістів про те, що шведи у Східній Європі називали себе не власним іменем, а етнонімом, який нібито походив від фінської назви місцевості у Швеції „Ruotsi”, не викликає довіри. Вчений вважав, що вагоміші аргументи, ніж скандинавська гіпотеза появи політоніма, має південна або середньодніпровська версія його походження. На її користь свідчать поява коренів „рос”, „рус” в етнонімах (росомони, роксолани) і гідронімах (Рось, Роставиця, Росава) Середнього Подніпров'я задовго до появи тут норманів⁵⁷. Сучасні дослідники стверджують, що спроби норманістів вивести назву „Русь” з фінської „Ruotsi” є не лише бездоганими у фонетичному плані⁵⁸, а й надуманими і навіть абсурдними*.

Питання про походження політоніма „Русь”, навколо якого переважно точилися дискусії у XVIII—XIX ст. і яким тривалий час підміняли проблему походження Руської держави, з позицій сучасних уявлень про процеси державотворення не є принциповим і надміру важливим. Проте варто зазначити, що у скандинавських джерелах немає жодного племені і держави з назвою „рус”. Скандинави називали Східну Європу Гардаріки (країна городищ) і лише раз в ісландській „Сазі про Хальвдана Ейстейнссона”, у якій розповідається про події початку XI ст., вона названа Русоланд (країна русів)⁵⁹. Уже сама ця назва заперечує можливість її заснування скандинавами (чи шведами, чи датчанами). Набагато важливішим, аніж походження терміна, є його значення. І з цього погляду, середньодніпровське розташування Русі не викликає жодних сумнівів. Так, до XIII ст. літописці використовували назву „Русь” лише для географічного означення Середнього Подніпров'я: ні Новгород, ні Ростов, ні Суздаль у їхньому розумінні Руссю не були⁶⁰. Новітні спроби довести північне походження назви „Русь”, як і версія початкової північної Русі, з якою вони безпосередньо пов'язані, не мають переконливих аргументів.

Отже, численні повідомлення середньовічних зарубіжних авторів засвідчують існування Руської держави уже в першій половині IX ст., а це означає, що вона, як припускав М. Грушевський, могла утворитися ще раніше — у VIII ст. Особливо важливий доказ існування Руської держави — інформація Бертинської хроніки про руське посольство у Візантію і королівство франків, яке датується 838—839 рр. Політичним центром Руської держави від її появи на середньовічній політичній арені був Київ, а її територіальним ядром — Середнє Подніпров'я.

Ольга ЩОДРА

⁵⁵ Слово о законі і благодаті київського митрополита Іларіона.— К., 2003.— С. 30, 62.

⁵⁶ Толочко П. П. Где находилась изначальная Русь?— С. 15.

⁵⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. I.— С. 623—624.

⁵⁸ Див.: Прицак О. Походження Русі.— К., 1997.— Т. 1.— С. 70; Трубаčov О. Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста).— М., 1993; Грот Л. Призвание варягов. Норманы, которых не было.— М., 2013.

* Як показали дослідження Л. Грот шведського узбережжя, що фіни називали „Ruotsi”, до XIII ст. не було: з моря виступали лише поодинокі острівки.

⁵⁹ Мельникова Е. А. Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древние государства. 1975.— М., 1976.— С. 141—156; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI — середина XIII в.).— М., 2000.— С. 133.

⁶⁰ Див.: Насонов А. Н. „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства.— М., 1951; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.